

تحلیل و بررسی مبانی فقهی قراردادهای پیش فروش خودرو با تطبیق بر حقوق موضوعه

روح الله آهنگران^۱، شبنم رضایی عباسی^۲

^۱ پژوهشگر حوزوی و دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

پیش فروش، معامله‌ای است که امروزه در نظام اقتصادی و تجاری تمامی کشورها متداول گشته است. برخی از شرکت‌های تولید کننده خودرو برای فروش محصولات خود اقدام به نوعی معامله می‌نمایند که خود نام پیش‌فروش را بر آنها نهاده‌اند. اما در این معاملات، تا حدودی از شرایط بیع سلم تخلف شده است. برای نمونه و با توجه به پژوهش صورت گرفته می‌توان گفت، در بیع سلم هنگامی که مبیع کلی در ذمه است و در مجلس حاضر نیست، باید هنگام عقد، نوع و وصف آنرا روشن کند تا جهالتی حاصل نشود ولی در برخی قراردادهای پیش فروش خودرو، نوع مسلم فیه مشخص است اما وصف آن خیر، لذا باید آنها را از اوصاف لازم الذکر به حساب آورد که در صورت عدم ذکر آنها بیع غرری خواهد شد. در حالیکه این اوصاف در قرارداد ذکر نمی‌شوند، بلکه تنها هنگام تحویل خودرو رنگ و برخی از لوازم جانبی ماشین بر اساس خواست مشتری معین خواهد شد. همچنین باید اشاره کرد در قراردادهای پیش فروش خودرو، به طور مثال سه ماه اول یا آخر سال به عنوان زمان تحویل ذکر شده است نه تاریخ معین و دقیق. زمان در این قرارداد دقیق نیست و تا حدی از شرایط بیع سلم تخلف شده است. همچنین در مورد مبلغی که در ابتدا پرداخت می‌شود نمی‌توان گفت این مبلغ ثمن است چرا که طبق این قرارداد ثمن هنگام تحویل معین خواهد شد. لذا هنگام عقد، مقدار ثمن معامله معلوم نیست آنچه در قرارداد ذکر شده باید تمام ثمن باشد و اگر بگوییم این مبلغ بعض ثمن است، بر اساس قول فقها سلف نسبت به میزان پرداختی صحیح و نسبت به مابقی باطل خواهد بود و اشکالاتی در این میان به وجود می‌آید. باید گفت، در قانون مدنی ایران در مورد بیع سلف سخنی به میان نیامده است. البته برای صحت آن می‌توان به ماده ۱۰ قانون مدنی در مورد قرارداد های خصوصی، استناد نمود. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی سعی در تحلیل و بررسی مبانی فقهی قراردادهای پیش فروش خودرو با تطبیق بر حقوق موضوعه خواهیم داشت.

واژه‌های کلیدی: خودرو، پیش فروش، بیع سلف، فقه امامیه، بیع سلم، قبض ثمن، تسلیم، مبیع، قرارداد، حقوق

پرتال جامع علوم انسانی

۱- مقدمه

پیش فروش، معامله‌ای است که امروزه در نظام اقتصادی و تجاری تمامی کشورها متداول گشته است. گستردگی این نظام معاملاتی، مسائل جدیدی را برای آن به وجود آورده که کمتر به آنها توجه شده است و این امر موجب خسران و ضرر عده‌ای و ایجاد زمینه سوء استفاده برای عده‌ای دیگر شده است. ابهام در نوع قرارداد، عدم تعیین زمان تحویل کالا، عدم تعیین مبلغ معامله، مشخص نبودن جزئیات کالا که موجب اختلاف قیمت آن می شود، قرار گرفتن آن تحت قاعده بیع سلف، کالی به کالی، صلح و ... از مواردی است که نیاز به بررسی دارد (گواهی و واله، ۱۳۹۲: ۶۶) در این میان و از مابین قراردادهای پیش‌فروش، می‌توان به پیش فروش خودرو اشاره کرد. خودرو بعنوان یک ضرورت اجتماعی چنان با زندگی انسان‌ها عجین شده که امروزه آنرا نه یک وسیله صرفاً تجملی بلکه ابزاری که زندگی بدون آن دچار اختلال می‌گردد معرفی می‌نماید توسعه شهرها مهمترین عاملی است که مردم را به این وسیله مهم ارتباطی ناگزیر می‌سازد و کشورهای مختلف نیز به طریقی نظیر ایجاد تسهیلات حمل و نقل عمومی، سعی در حل مشکلات یاد شده دارند. پائین بودن میزان عرضه نیز در برخی کشورها مشکلی مضاعف در تهیه این وسیله ضروری ایجاد می‌نماید پس باید طریقی برگزید و عدم تناسب عرضه و تقاضا را بنحوی حل کرد. یکی از روش‌های حل این ناهماهنگی فروش پیش‌پیش کالا توسط تولیدکنندگان می‌باشد زیرا میزان تقاضا هنگامی که کالا پیش‌فروش می‌گردد پایین آمده و به میزان عرضه نزدیکتر می‌گردد مضافاً بر آنکه فروش نقدی ممکن است بی‌عدالتی‌هایی را در مقام توزیع سبب گردد از اینرو می‌توان نتیجه گرفت که علی‌الأصول اتخاذ چنین تدابیری برای فروش کالایی که عرضه آن کم و تقاضا نسبت بدان زیاد است راه حل معقول و منصفانه‌ای می‌باشد. منتهی آنچه در این خصوص اهمیت می‌یابد نحوه و شکل قراردادهای پیش‌فروش است (شعاریان ستاری، ۱۳۷۶: ۸۹). در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی سعی در تحلیل و بررسی مبانی فقهی قراردادهای پیش‌فروش خودرو با تطبیق بر حقوق موضوعه خواهیم داشت.

۲- تعریف سلم

معنای سلم در لغت؛ سلام و عافیت، گردن نهادن، پیش فروش یا پیش خرید می‌باشد (الجزری، ۱۴۲۳، ۲، ۳۹۶ و ۳۹۹؛ الزبیدی، ۱۴۱۴، ۱۹، ۳۶۵، الطریحی، ۱۳۶۵، ۶، ۸۸؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۴: ۱۹۱). به سلم، سلف هم گفته می‌شود اما سلم لغت اهل حجاز است و سلف لغت اهل عراق (ابن منظور، ۱۴۰۸، ۶، ۳۳۱). از دیدگاه امامیه، سلم خرید کلی مدت دار در مقابل ثمن نقد است (خوانساری، ۱۳۶۴، ۳، ۳۱۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۲۶، ۲۹۷). محقق قمی در تعریف بیع سلم می‌نویسد: «خریدن مال موصوفی است مضمون در ذمه تا مدت معلوم به مال موصوفی که حاضر باشد و در مجلس بیع قبض شود یا در حکم حاضر مقبوض باشد مثل این که در مجلس بیع نبوده و بعد از بیع حاضر کرده و قبل از تفرق به قبض مشتری داده شود، از این باب است هرگاه بخرد آن چیز را به دینی که از مشتری طلب دارد» (قمی، ۱۳۷۹، ۱، ۱۸۹). از بررسی دیدگاه‌ها و نظریات مطرح شده می‌توان نتیجه گرفت که سلم، قرارداد فروشی است که در آن فروشنده تعهد می‌کند کالای خاصی را برای خریدار در آینده تهیه کند در مقابل عوضی که هنگام عقد دریافت می‌دارد. در این قرارداد ثمن نقد است اما فراهم کردن کالای خریداری شده به تأخیر می‌افتد (صادقی، ۱۳۹۵: ۳۰).

۳- تطبیق شرایط خاصه‌ی بیع سلف با قرارداد پیش فروش خودرو

۳-۱ ذکر جنس و وصف

در بیع سلم باید جنس و وصف مبیع به گونه‌ای که از آن رفع جهالت شود، معلوم گردد. مراد از جنس مبیع، حقیقت نوعیه‌ی آن است مانند گندم، جو و امثال آن و مراد از وصف، وصف رافع جهالت است که موجب تفاوت اصناف در یک نوع می‌گردد و با عباراتی که در عرف و لغت بر آن وصف دلالت دارند، نزد طرفین شناخته می‌شوند. بنابراین مراد از وصف در اینجا وصف مطلق نیست بلکه اوصافی است که باعث اختلاف در ثمن معامله می‌شود به نحوی که در عرف نسبت به آن مسامحه نمی‌شود و اختلاف اندک که عرفاً قابل مسامحه است، خدش‌های به صحت معامله وارد نمی‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۸: ۱۱۶).

چنانچه گفته شد، یکی از شرایط صحت بیع سلف که در فوق هم مورد بحث و بررسی قرار گرفت، این است که باید جنس (ماهیت) مبیع به گونه‌ای که برطرف کننده جهالت باشد ذکر گردد. جنسی باید ذکر شود که به خاطر آن جنس، ثمن آشکارا تفاوت می‌کند. مقنن در مواد ۳۴۲ و ۳۵۱ قانون مدنی درستی عقد بیع را منوط به معلوم بودن مقدار، جنس و وصف مبیع کرده است. در حالی که در بند ۱۲ و در قسمت شرایط عمومی قرارداد و تعهدات یکی از شرکت‌های خودروسازی (ایران خودرو) آمده است که تأثیر فورس ماژور^۱ بر مفاد این قرارداد خرید، مورد قبول واقع شده است. چنانچه به دلیل شرایط مذکور از جمله تحریم و یا سایر مصادیق فورس ماژور، خودرو ساز قادر به تولید و تحویل خودروی ثبت نامی نباشد، شرکت حق دارد در صورت موافقت کتبی خریدار متناسب با برنامه‌های تولیدی سایر خودروهای تولیدی خود را اگر خریدار موافقت نماید جایگزین و معرفی آن نماید. این مورد را می‌توان تبدیل تعهد به اعتبار تبدیل موضوع تعهد دانست. این عقد بین متعهد بدهکار و متعهد اله طلبکار بسته می‌شود و به موجب آن موضوع تعهد عوض می‌شود. مثلاً کسی، متعهد به تحویل خودرو (برای نمونه پژو ۲۰۶) در موعد مقرر هست، حال متعهد و متعهدله توافق می‌کنند که متعهد به جای خودرو پژو ۲۰۶، خودروی دیگری را تحویل دهد. مقنن در بند اول ماده ۲۹۲ قانون مدنی بیان می‌کند: «وقتی که متعهد و متعهدله به تبدیل تعهد اصلی به تعهد جدیدی که قائم مقام آن می‌شود به سببی از اسباب تراضی نمایند در این صورت متعهد نسبت به تعهد اصلی بری می‌شود.» ماده‌ی ۲۲۹ قانون مدنی مقرر می‌دارد که: «اگر متعهد به واسطه‌ی حادثه‌ای که دفع آن خارج از حیطه‌ی اقتدار او است نتواند از عهده تعهد خود بر آید محکوم به تأدیه خسارت نخواهد بود.» تعهد فروشنده در بیع سلف تعهد به نتیجه است (کاتوزیان، ۱۳۹۴ الف: ۲۸۰). وقتی متعهد بر اثر عدم انجام تعهد، در صورت بروز حادثه‌ی از جمله فورس ماژور نتواند به تعهد خود عمل نماید ذمه فروشنده بری می‌شود و لازم هم نیست که فروشنده، بری بودن خود را ثابت بکند. یکی از مصادیق فورس ماژور یا همان قوه‌ی قاهره، تحریم است. وقتی که فروشنده قادر نباشد به تعهد خود عمل کند حق فسخ برای جلوگیری از ضرر و زیان برای وی وجود دارد که بند ۱۲ شرایط عمومی قرداد و تعهدات شرکت خودروسازی ایران خودرو چنین حق فسخی را برای خریدار قائل شده است. اما باز بر فرض مثال، اگر خریدار تعهد جدید فروشنده را قبول نماید، عملاً جنس مبیع که یکی از شرایط صحت بیع سلف می‌باشد از آنچه که در موقع تنظیم قرارداد میان طرفین توافق شده بود تغییر پیدا می‌کند. هر چند که شرکت، مابه‌التفاوت مربوطه را پرداخت نماید^۲.

^۱ منظور از فورس ماژور قوه‌ی قاهره است و تعهد طرف مقابل (شرکت) تعهد به نتیجه است

^۲ بند ۱۲ تأثیر فورس ماژور بر مفاد این قرارداد خرید، مورد قبول واقع شده است. چنانچه به دلیل شرایط مذکور از جمله تحریم و یا سایر مصادیق، فورس ماژور، خودروساز قادر به تولید و تحویل خودروی ثبت نامی نباشد، شرکت حق دارد در صورت موافقت کتبی خریدار متناسب با برنامه‌های تولیدی ایر خودروهای تولیدی خود را جایگزین و معرفی آن نماید و در صورت عدم موافقت خریدار وجه پرداختی به همراه سود انصراف به خریدار مسترد می‌گردد. بدیهی است مابه‌التفاوت مربوطه از دو طرف قابل رگشت یا دریافت می‌باشد.

چنانچه اشاره شد، از دیگر شرایط صحت بیع سلف ذکر وصف مبیع می باشد. اما ذکر هر وصفی لازم نیست. وصفی باید ذکر گردد که ثمن به خاطر بودن آن وصف آشکارا تفاوت می کند و آن وصف باید هنگام عقد مشخص گردد تا جهالتی برای طرفین حاصل نشود. مادهی ۳۵۱ قانون مدنی در این باره مقرر می دارد که: «در صورتی که مبیع کلی (یعنی صادق بر افراد عدیده) باشد بیع وقتی صحیح است که مقدار و جنس و وصف مبیع باید ذکر گردد» و مبهم ماندن هر یک از آنها سبب بطلان بیع می گردد (کاتوزیان، ۱۳۹۴ الف: ۱۱۳). مقنن در مادهی ۳۴۲ قانون مدنی می گوید که: «مقدار و جنس و وصف مبیع باید معلوم باشد و تعیین مقدار آن به وزن یا کیل یا عدد یا ذرع یا مساحت یا مشاهده تابع عرف بلد است.» بنابر این مورد معامله باید از جهت جنس، کمیت (مقدار) و کیفیت (وصف) باید معلوم باشد. به فرض مثال اگر در قرارداد، مبیع، یک دستگاه خودروی پژو ۲۰۶ که نوع مبیع (مسلم فیه) معین است؛ اما برخی از اوصاف آن از جمله نوع رنگ ماشین و برخی امکانات جانبی آن که باعث تغییر قیمت ثمن می شود دقیقاً معلوم نیست؛ لذا باید آنها را از اوصاف لازم الذکر به حساب آورد تا از وجود بیع غرری جلوگیری شود. در حالی که در قسمت مشخصات مشتری و مشخصات محصول بحثی به میان نیامده است. بلکه این مشخصات در موقع تحویل مبیع و به خواست مشتری تعیین می گردد.^۳

۳-۲ قبض ثمن قبل از متفرق شدن

از دیگر شرایط ذکر شده در بیع سلف، پرداخت ثمن معامله توسط خریدار در همان مجلس عقد و قبل از تفرق است. به طوری که بسیاری از فقها، قائلند که چنانچه ثمن قبل از تفرق پرداخت نشود بیع باطل خواهد بود؛ زیرا مصداق بیع کالی به کالی می باشد که به تصریح روایات مورد نهی است (رحمانی منشادی، ۱۳۸۸: ۶)؛ حال چه تأخیر ثمن را شرط کرده باشند یا خیر. یعنی از نظر این عده از بزرگان فقه، اخذ ثمن قبل از جداسدن طرفین از یکدیگر از شرایط صحت بیع سلف می باشد (شهیدثانی، ۱۴۲۵: ۴۱۰). ابن ادریس نیز قبض قبل از تفرق را شرط صحت بیع سلف می داند (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۱: ۳۰۷).

بنا بر ادعای برخی از فقها، قولی در مقابل این قول نیز وجود دارد که طبق آن، قبض ثمن در بیع سلف قبل از تفرق متعاقبین، شرط لزوم آن است نه صحت، به طوری که مشتری تا سه روز می تواند پرداخت ثمن را به تأخیر بیندازد و در این سه روز هنوز بیع لازم نشده است و بعد از انقضای این مدت، چنانچه ثمن را پرداخت بیع لازم و گرنه باطل خواهد بود. البته این قول نزد فقهای شیعه متروک است (شهیدثانی، ۱۴۲۵: ۴۱۲). دکتر سید حسن امامی نیز موافق نظر فقها، قبض قبل از تفرق را شرط صحت بیع سلف عنوان نموده و بیان داشته است که قبض عملی ثمن لازم نیست بلکه قبض اعتباری نیز کفایت می کند (امامی، ۱۳۸۶: ۴۲۳). اما دکتر کاتوزیان در مورد لزوم قبض ثمن بیان داشته که در قانون مدنی بر خلاف فقه به لزوم قبض ثمن در مجلس تصریح نشده است و این سکوت به معنای اجرای قواعد عمومی در بیع سلف است و به دشواری می توان ادعا کرد که، چون حکمی در قانون وجود ندارد نظر فقها باید این نقص را جبران نماید. از نظر او شرط لزوم قبض ثمن در مجلس عقد و بطلان بیع مال کلی به نسبه بیشتر به اجتهاد و مصلحت اندیشی فقها اتکا دارد تا منع صریح اخبار و آنچه مسلم به نظر می رسد منع معامله دین به دین است (کاتوزیان، ۱۳۹۴ الف: ۱۷۴).

به طور کلی می توان گفت، حتی اگر در بیع سلف یا سلم شرط شود که بخشی از ثمن مدت دار باشد طبق گفتهی اکثر فقها و حقوقدانان عقد نسبت به تمام ثمن باطل است (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۱: ۴۴۳). هرچند که، نظر متفاوتی هم وجود دارد

^۳ بخش مشخصات مشتری و بخش مشخصات محصول

که عقد نسبت به ثمن حال صحیح و نسبت به ثمن مدت دار باطل است. این امر در بند «ب» ماده ۷ دستور العمل اجرایی معاملات سلف مصوب ۱۳۶۳ شورای پول و اعتبار نیز تأکید شده است که در آن بند آمده است که: «پرداخت تمام قیمت پیش خرید محصولات مورد معامله به فروشنده در زمان انجام معامله باید داده شود.» یا بند ۱۴ از ماده ۱ آیین نامه معاملات بورس کالای ایران که در آن به صراحت آمده است که: «تمام بهای بیع سلف باید در هنگام انعقاد قرارداد پرداخت شود.»

در حالی که طبق لیست پیش فروش و در قسمت تعهدات مشتری شرکت ایران خودرو در بند ۲۶ اینگونه آمده است که: «الباقی مبلغ قرارداد طی یک یا چند مرحله پرداخت و بر اساس شرایط مندرج در قرارداد مذکور تعیین گردیده و مطابق با سررسیدهای فوق الذکر می باشد و ثمن به صورت چند ودیعه ای و نه یک جا پرداخت می گردد»^۴. این بند، با پرداخت کل ثمن پیش از متفرق شدن که از شرایط اساسی بیع سلف می باشد در تعارض است. اما ودیعه ای اول یا همان ثمن نقد که در موقع بستن قرارداد به شرکت پرداخت می شود تحت عنوان چه نامی قرار می گیرد؟ آیا این مبلغ پرداختی تمام ثمن است؟ و یا بخشی از ثمن؟

اگر گفته شود که این مبلغ پرداختی در ودیعه ای اول توسط مشتری به شرکت ایران خودرو، ثمن معامله است، نمی توان پذیرفت که این مبلغ پرداختی ثمن معامله باشد به این علت که ثمن در معاملات در ابتدای قرارداد بایستی مشخص گردد و بیع سلف هم از این قاعده مستثنی نمی باشد. بند «ب» ماده ۷ دستورالعمل اجرایی معاملات سلف مصوب ۶۳ شورای پول و اعتبار که در فوق ذکر گردید به صراحت این امر را بیان نموده است. در حالی که در بند ۳۴ در بخش تعهدات مشتری شرکت اینگونه آمده است که، قیمت نهایی خودرو در زمان صدور دعوت نامه مشخص می گردد.^۵

بنابراین با این بند ثمن دقیق مبیع، در موقع بستن قرارداد معلوم و معین نیست. آنچه که در شرایط صحت بیع سلف یا سلم ذکر گردید این بود که، قبض کل ثمن فی المجلس لازم است از طرف دیگر اگر قول مشهور فقها مبنی بر لزوم قبض ثمن فی المجلس را به عنوان شرط صحت بیع سلف بپذیریم، آنچه در قرارداد ذکر شده باید تمام ثمن باشد. اگر بگوییم این مبلغ پرداختی بعض ثمن است، لذا بر اساس قول فقها و حقوقدانان سلف نسبت به میزان پرداختی صحیح و نسبت به مابقی باطل خواهد بود. اگر آن مقدار از ثمن که پرداخت شده است به ملکیت بایع در می آید این پرداخت سود مشارکت ۱۹ درصدی یا در صورت انصراف سود مشارکت ۱۶ درصدی به مشتری چه معنای می تواند داشته باشد.

سؤالی که در مورد این قسمت از حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مد ظله العالی) شده بود. متن سؤال به این شرح بود که:

شخصی از نمایشگاه بین المللی کتاب تهران تعدادی کتاب بصورت بیع سلف خریده و نصف پول آن را پرداخت نموده و نصف دیگر را هنگام تحویل کتابها می پردازد، لذا زمان پرداخت هم مشخص نیست، آیا این معامله صحیح است؟

^۴ بند ۲۶: الباقی مبلغ قرارداد طی یک یا چند مرحله پرداخت و بر اساس شرایط مندرج در قرارداد مذکور تعیین گردیده و مطابق با سررسیدهای فوق الذکر می باشد. در صورتی که ودیعه ای دوم و سوم در موعد مقرر پرداخت نشود، شرکت نسبت به نحوه ی محاسبه ی سود متعلقه نوع خودرو و زمان تحویل مطابق با ضوابط شرکت راسا اعلام خواهد شد.

^۵ این قرارداد با دعوتنامه تکمیل گردیده و دعوتنامه جزء لا ینفک قرارداد می باشد و مبلغ مابه التفاوت و قیمت نهایی خودرو بر اساس قیمت مصرف کننده شامل هزینه های ۱- مالیات ۲- ارزش افزوده ۳- بیمه شخص ثالث ۴- شماره گذاری و پت و سایر خدمات منطبق با دستور العمل شورای رقابت که به وسیله ی مرکز ملی رقابت محاسبه و ابلاغ گردیده است، خواهد بود که هم زمان با ارسال دعوت نامه مشخص خواهد شد و مشتری موظف است با توجه به مهلت ۱۵ روزه نسبت به واریز وجه خودرو اقدام نماید. در صورت عدم واریز مبلغ مشخص شده در دعوتنامه درباره ی زمانی مجاز شرایط جدید واگذاری خودرو از همان نوع خودرو مورد معامله و با خودروی دیگر (در صورت توقف خط تولید به مشتری ابلاغ و با موافقت کتبی ایشان طبق دعوتنامه ی جدید شامل قیمت، نوع خودرو و موعد تحویل جدید اقدام می گردد. در این گونه موارد وجه پرداختی مشتری از تاریخ انقضای زمانی مجاز هیچ سودی تعلق نمی گیرد و مشتری تحت هیچ عنوان اعم از صلح با هر قرارداد دیگری مجاز به انتقال و واگذاری حقوق ناشی از ثبت نام به اشخاص ثالث نمی باشد.

پاسخ: اگر مبلغی که قبلا پرداخت شده بعنوان بیعانه باشد و بیع از زمان تسلیم کتابها و پرداخت باقیمانده پول آنها صورت بگیرد اشکال ندارد، ولی اگر بیع از هنگام پرداخت مقداری از ثمن و بصورت نسبی باشد و زمانی هم برای پرداخت آن معین نشود و یا بصورت بیع سلف باشد ولی تمامی ثمن در مجلس بیع، نقد نباشد آن معامله، شرعا باطل است، البته در سلف معامله به همان مقدار که پول پرداخت کرده صحیح است ولی فروشنده می تواند در همان مقدار هم معامله را به هم بزند (استفتائات بیع سلف، وبلاگ فارسی استفتائات رهبری).^۶

۳-۳-۳-۳-۳ تقدیر مسلم فیه و ثمن

نظر مشهور فقها این است که مسلم فیه چنانچه وزنی، کیلی باشد، باید با مقیاس معلوم مربوط به خود اندازه گیری گردد به طوری که از آن رفع جهالت شود. شهید ثانی، تقدیر کالا اعم از ثمن و مسلم فیه را شرط صحت بیع سلف عنوان نموده (شهید ثانی، ۱۴۲۵: ۴۱۱). بر این اساس سلم در اجناسی (مسلم فیه) صحیح خواهد بود که قابل اندازه گیری اند با مقیاس های وزن یا کیل به این شرط که با این مقیاس ها مقدار آنها معلوم باشد و در آن دسته از کالاهایی که با این میزانها قابل اندازه گیری نیستند و حتی بیع در آن ها صحیح است (زیرا مشاهده از غرری بودن بیع جلوگیری می کند). بیع سلف صحیح نمی باشد. فقها از این جهت، کیل و وزن را مقید به معلوم بودن کرده اند که از حواله دادن بر ابزار کیل یا وزن مجهول احتراز جسته باشند چرا که در این صورت بیع سلف باطل می شود (لطفی، ۱۳۸۱: ۱۳۴). در کالاهایی که با عدد تعیین می شوند به شرطی سلف در آنها صحیح است که میزان تفاوت در آن به واسطه شمردن خیلی فاحش نباشد مانند تخم مرغ و نوع خاصی از گردو که تقریبا یک اندازه اند.

در مورد ثمن در بیع سلف، چنانچه جنس مکیل، موزون یا معد، ثمن قرار داده شود، لازم نیست منحصرآنها با امور مزبور معین کنند بلکه حکم بیع مطلق در آنها هم جاری است یعنی اگر بیعشان با مشاهده صحیح باشد در اینجا نیز می توان آنها را ثمن قرار داد در غیر این صورت اگر بیع هم در آنها با یکی از امور نامبرده اعتبار شود، در سلف نیز حکمشان چنین است (لطفی، ۱۳۸۱: ۱۳۴).

بند ۲ ماده ۲۳۳ قانون مدنی. مقرر می دارد: «شرط مجهولی که جهل به آن موجب جهل به عوضین شود، باطل و موجب بطلان عقد است.» بنابراین ثمن معامله همانند مثنی مورد معامله باید در هنگام عقد معلوم و معین باشد و به موجب بند ۳ ماده ۱۹۰ و مواد ۲۱۶، ۳۱۲، ۳۱۵ قانون مدنی که مقرر می دارند ثمن معامله باید به طور دقیق معلوم و مشخص باشد بنابراین طبق مواد فوق برای صحت هر معامله ای لازم است که آن معامله از ۳ جهت معلوم باشد: مقدار، جنس و وصف. از آنجایی که ثمن معامله یکی از ارکان عقد است بنابراین باید در زمان انعقاد قرارداد مقدار آن به طور دقیق معلوم شود تا از وجود بیع غرری که باعث بطلان عقد می شود جلوگیری گردد. البته چگونگی تعیین ثمن در همه موارد یکسان نیست. در مواردی که ثمن معین باشد باید فرد آن در خارج مشخص باشد، اما در صورتی که ثمن کلی فی الذمه باشد مطابق ماده

^۶ قابل دسترس در:

۳۵۱ قانون مدنی باید مقدار، جنس و وصف آن معین شود و در قرارداد نیز ذکر شود. برخی از حقوقدانان با استناد به ماده‌ی ۳۳۹ قانون مدنی اعلام می‌دارند که، حتی قبل از تشکیل عقد، ثمن را طرفین باید معین کنند (کاتوزیان، ۱۳۹۴ الف: ۱۵۰). بنابراین آنچه که گفته شد، مجهول بودن ثمن موجب بطلان قرارداد خواهد شد و قرارداد پیش فروش خودرو نیز از این امر مستثنی نیست و در این قرارداد نیز ثمن باید معلوم و مشخص باشد. همچنین علم اجمالی به ثمن نیز کافی نمی‌باشد، زیرا که قرارداد پیش فروش در زمره عقود مغایبه است و در این عقود بر خلاف عقود مسامحه علم اجمالی برای صحت معامله کافی نیست. زیرا هر یک از طرفین نهایت تلاش خود را می‌کنند تا کم‌ترین ضرر و بیشترین سود را ببرند. بنابراین ثمن معامله باید در ضمن قرارداد به طور دقیق مشخص شود تا از وجود معامله غرری جلوگیری گردد.

مباحث مطرح شده، در فقه تحت عنوان معامله غرری بیان گردیده است و عامه و خاصه آن را باطل تلقی می‌کنند و به حدیث نبوی «نهی النبی (ص) عن بیع الغرر»، استناد می‌نمایند و معتقدند یکی از اقسام معامله غرری معامله‌ای است که، جهل به عوضین (ثمن یا مبیع) در آن وجود دارد. زیرا در این صورت نسبت به ثمن معامله، جهل وجود دارد و به عبارتی خریدار نمی‌داند، مبیع مورد توافق را به کدامین ثمن تملک خواهد کرد (بحرانی، ۱۳۶۳: ۴۶۱، حلی، ۱۴۱۶: ۲۶۶). شهید ثانی معتقد است که، ثمن معامله باید قبل از واقع ساختن صیغه بیع معین گردد؛ بنابراین بیعی که اختیار تعیین ثمن آن به یکی از متعاقبین و یا شخص ثالثی داده شده باشد، به علت وجود غرر، معامله صحیح نمی‌باشد (شهیدثانی، ۱۴۲۵: ۸۳).

از نظر حقوقی صراحت بند ۲ ماده ۲۳۳ قانون مدنی که از فقه سرچشمه می‌گیرد در بطلان معامله‌ای که ثمن آن مجهول و موجب جهالت به عوضین است، شبهه‌ای باقی نمی‌گذارد و حقوقدانان نیز به پیروی از نظرات فقها چنین معاملات را باطل دانسته‌اند (امامی، ۱۳۸۶: ۲۰۹؛ کاتوزیان، ۱۳۹۴ ب: ۱۶۷ و ۱۸۷). همچنین باید اضافه نمود که حکم قانون مدنی در ماده ۲۳۳ از قواعد امری تلقی می‌شود و به عبارت دیگر متعاملین نمی‌توانند ولو با تراضی برخلاف آن توافق نمایند. همان گونه که در فوق ذکر گردید در قراردادهای بحث شده خریدار و فروشنده سود و زیان خود را می‌سنجند و مسامحه و اغماض در توافق آنان راه ندارد تا علم اجمالی بر عوضین در صحت معامله کافی باشد.

با توجه به آنچه که گفته شد لزوم معلوم و معین بودن ثمن در قراردادها، یکی از شرایط اساسی صحت هر معامله‌ای می‌باشد. در حالی که در بند ۳۴ و در قسمت تعهدات مشتری آمده است که قیمت نهایی خودرو در زمان صدور دعوت نامه مشخص می‌گردد^۷. بنابراین در این صورت در قراردادهای پیش فروش این شرکت، در زمان انعقاد قرارداد ثمن معامله دقیقاً مشخص نمی‌شود و قیمت کالا عملاً نامعلوم می‌گردد. اگر ثمن هم دقیقاً مشخص نشود موجب غرر در معامله می‌شود و غرر هم بیع را باطل می‌کند.

^۷ این قرارداد با دعوتنامه تکمیل گردیده و دعوتنامه جزء لا ینفک قرارداد می‌باشد و مبلغ مابه‌التفاوت و قیمت نهایی خودرو بر اساس قیمت مصرف کننده شامل هزینه های ۱- مالیات ۲- ارزش افزوده ۳- بیمه ی شخص ثالث ۴- شماره گذاری و پت و سایر خدمات منطبق با دستور العمل شورای رقابت که به وسیله ی مرکز ملی رقابت محاسبه و ابلاغ گردیده است، خواهد بود که هم زمان با ارسال دعوت نامه مشخص خواهد شد و مشتری موظف است با توجه به مهلت ۱۵ روزه نسبت به واریز وجه خودرو اقدام نماید. در صورت عدم واریز مبلغ مشخص شده در دعوتنامه درباره ی زمانی مجاز شرایط جدید واگذاری خودرو از همان نوع خودرو مورد معامله و با خودروی دیگر (در صورت توقف خط تولید) به مشتری ابلاغ و با موافقت کتبی ایشان طبق دعوتنامه ی جدید شامل قیمت، نوع خودرو و موعد تحویل جدید اقدام می‌گردد. در این گونه موارد وجه پرداختی مشتری از تاریخ انقضای زمانی مجاز هیچ سودی تعلق نمی‌گیرد و مشتری تحت هیچ عنوان اعم از صلح یا هر قرارداد دیگری مجاز به انتقال و واگذاری حقوق ناشی از ثبت نام به اشخاص ثالث نمی‌باشد.

۳-۴ تعیین زمان دقیق تسلیم مبیع

از دیگر شرایط صحت معامله سلف، تعیین دقیق زمان تسلیم مبیع می باشد. به نظر می رسد که این شرط خاصه بیع سلف در قسمت مشخصات مشتری و مشخصات محصول گنجانده شده است.

۳-۵ امکان وجود مسلم فیه

از دیگر شرایط صحت بیع سلف امکان وجود مسلم فیه در موقع سررسید است. یعنی باید در موعد مقرر قادر بر تسلیم مبیع باشد. اما اگر مدت شرط شده کالا باید در سررسید مدت تحویل داده شود. طبق موازین شرع مقدس اسلام، چنان چه بیع مؤجل و مبیع معمولاً پس از سپری شدن مدت، قابل حصول بوده و اگر به صورت اتفاقی نایاب گردد مشتری مخیر است که به دلیل قاعده «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» بیع را فسخ کند یا اینکه صبر نماید تا مبیع فراهم شود و اگر عقد را فسخ نکند می تواند قیمت مبیع را در زمان نایاب شدن از فروشنده دریافت نماید. حقوقدانان در این مورد می گویند که خریدار می تواند برای جلوگیری از ضرر آینده ی خود، عقد را فسخ کند و زیان وارد شده را نیز از مشتری بگیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۱۴۶). در حالی که در بند ۱۳ شرایط عمومی قرارداد و در قسمت تعهدات شرکت ایران خودرو آمده است که، چنان چه خودرو در موعد مقرر تحویل نگردد، برای مدت تأخیر به ازاء هر ماه طبق قوانین شرکت و به صورت روز شمار مبلغی تعلق می گیرد و لذا هیچ گونه وجه دیگری تحت هر عنوان از جمله عدم النفع، خسارت و یا موارد مشابه به مشتری تعلق نمی گیرد.^۸ در این صورت اختیار مشتری محدود گردیده و فقط می تواند به ازاء هر ماه دیرکرد در تحویل خودرو، مبلغی را به صورت روز شمار به عنوان خسارت دریافت نماید و هیچ حقی مبنی بر اینکه مشتری بتواند برای جلوگیری از ضرر و زیان آینده خود معامله را فسخ نماید و یا اینکه قیمت مبیع را در زمان نایاب شدن از فروشنده بگیرد قائل نشده است.

۳- بررسی حکم پیش فروش های چند مرحله ای

برخی شرکت های خودرو سازی (برای نمونه شرکت خودرو سازی ایران خودرو در سال ۱۳۹۴)، علاوه بر پیش فروش عادی یک پیش فروش چند مرحله ای دیگری هم به نام «پیش فروش طلایی» و با شعار «حساب شده قدم بردارید» به مرحله اجرا در آوردند. ایران خودرو، در این طرح با چهار روش و زمان های تحویل مختلف، در سال ۱۳۹۴ اقدام به پیش فروش خودرو کرد که در آن نوع خودرو خریداری شده توسط مشتری مشخص نبود. از شرایط اختصاصی بیع سلف ذکر جنس و وصف مبیع است. معلوم بودن جنس مورد معامله، نخستین گام در راه تعیین موضوع انتقال و تعهد است. مقنن در بند ۳ از ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی بیان می کند که یکی از شرایط اساسی صحت هر معامله ای، معین بودن مورد معامله است. مقصود از معلوم بودن این است که مبیع مبهم نباشد. یعنی خریدار و فروشنده هر دو باید بدانند که چه چیزی تحویل می گیرند و در برابر آن چه چیزی تحویل می دهند. در این حکم، بین شیعه و عامه اختلافی نیست (نجفی، ۱۴۰۴: ۴۰۵). بحث یاد شده در فقه تحت عنوان معامله غرری بیان گردیده است و عامه و خاصه آن را باطل تلقی می کنند و به حدیث نبوی «نهی النبی (ص) عن بیع الغرر» استناد می نمایند و معتقدند یکی از اقسام معامله غرری معامله ای است که، جهل به عوضین (ثمن یا مبیع) در آن وجود دارد (بحرانی، ۱۳۶۳: ۴۶۱). قانون مدنی ایران که از فقه سرچشمه می گیرد در این باره بیان می نماید که: مجهول ماندن جنس و اشتباه در آن باعث بطلان بیع است و ماده ی ۳۵۳ قانون مدنی درباره جنس مبیع اعلام می کند: «هر گاه چیز معین

^۸ چنانچه خودرو در موعد مقرر تحویل نگردد، برای مدت تأخیر به ازای هر ماه طبق قوانین شرکت و به صورت روز شمار مبلغی تعلق می گیرد و لذا هیچگونه وجه دیگری تحت هر عنوان از جمله عدم النفع، خسارت و یا موارد مشابه به مشتری تعلق نمی گیرد.

به عنوان جنس خاصی فروخته شود و در واقع از آن جنس نباشد بیع باطل است.» اشاره به جنس مبیع تنها نوع آن را معلوم می‌کند و لازم است که آن نوع توصیف شود برای مثال اتومبیل، جنس خودرو را معین می‌کند، ولی هنوز مبیع مبهم و مجرد است. وصف سواری و پژو و مدل سال تولید و رنگ این نهاد مجرد را صورت خارجی می‌بخشد و ماهیت آن را به ذهن القاء می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۹۴ ب: ۱۱۴).

پس با توجه به مفاد قانونی برای صحت هر معامله ای لازم است ماهیت و ذات یا جنس مبیع معلوم باشد و تفاوتی بین مبیع معین یا کلی نیست. در فقه امامیه نیز اجماع وجود دارد که باید جنس مبیع، معین و معلوم باشد و اگر چنین نبود معامله به خاطر غرری بودن باطل است. در حالی که در پیش فروش طلائی و در قسمت شرایط بخشنامه و توضیحات مشتری، نوع خودرو دقیقاً در زمان بستن قرارداد تعیین نمی‌شد بلکه در زمان صدور دعوتنامه مشخص می‌گشت.^۹ همچنین در لیست قیمت فقط خانواده خودرو مشخص گردیده بود و نوع محصول دقیقاً مشخص نشده بود. به عبارتی خریدار نمی‌دانست، کدام کالا را تملک خواهد کرد. باید گفت، طبق ماده‌ی ۳۵۱ قانون مدنی در صورتی که، «مبیع کلی یعنی صادق بر افراد عدیده باشد بیع زمانی صحیح است که مقدار، جنس و وصف مبیع ذکر شود.» لذا به دلیل اینکه اوصاف طرح طلائی پیش فروش ایران خودرو مشخص نبود، به لحاظ قانونی اشکال داشت. در این مورد می‌توان به ماده‌ی ۲۱۶ قانون مدنی اشاره کرد و بیان داشت: «طبق ماده ۲۱۶ ق.م. مورد معامله باید مبهم نباشد مگر در موارد خاص که علم اجمالی به آن کافی است، در طرح طلائی پیش فروش ایران خودرو علم اجمالی به مال نیز وجود نداشت به این علت که مشخص نبود مشتری چه چیزی را می‌خواهد خریداری کند. همچنین با اشاره به ماده‌ی ۳۴۲ قانون مدنی می‌توان بیان کرد: «طبق ماده‌ی ۳۴۲ قانون مدنی مقدار، جنس و وصف مبیع باید معلوم شود.» اما در طرح طلائی پیش فروش ایران خودرو هیچکدام از مواردی که در ماده‌ی ۳۴۲ ق.م. آمده، مشخص نبود و از منظر قانون مدنی، طرح طلائی پیش فروش ایران خودرو باطل است. از دیگر شرایط صحت بیع سلف تقدیر ثمن در موقع تنظیم قرارداد می‌باشد. در حالی که در شرایط بخشنامه و توضیحات طرح طلائی پیش فروش مبلغ مابه التفاوت، در زمان صدور دعوت نامه و بر اساس قیمت روز شرکت ایران خودرو تعیین می‌شد.^{۱۰} لذا این بند با آنچه که توسط شارع و مقنن تعیین گردیده در تعارض بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۹ تعیین نوع خودرو توسط مشتری فقط از میان گروه خودروهای تولیدی قابل واگذاری شرکت ایران خودرو که در دعوتنامه قید شده است امکان پذیر خواهد بود و تبدیل به خودروهایی غیر از خودروهای مندرج در دعوتنامه امکان پذیر نخواهد بود. بنابراین ضروری است نمایندگان محترم موضوع مذکور را به اطلاع مشتریان برسانند.

^{۱۰} در شرایط پیش فروش طلائی مبلغ مابه التفاوت، در زمان صدور دعوتنامه و بر اساس قیمت روز شرکت ایران خودرو و پس از کسر نمودن سود مشارکت و تخفیفات مندرج در بخشنامه، محاسبه و اعلام خواهد شد.

نتیجه‌گیری

برخی از شرکت‌های تولیدکننده خودرو برای فروش محصولات خود اقدام به نوعی معامله می‌نمایند که خود نام پیش‌فروش را بر آنها نهاده‌اند. اما در این معاملات اگر پیش‌فروش باشند، تا حدودی از شرایط بیع سلم تخلف شده است. برای مثال یکی از قراردادهای مطرح شده در پژوهش، پیش‌فروش خودروی پژو ۲۰۶ است. در این قرارداد، ابتدا مبلغی نقد به شرکت پرداخت می‌شود و خودرو پس از گذشت چند ماه تحویل می‌گردد. از طرفی در این زمان (فاصله پرداخت پول تا تحویل خودرو) سودی ۱۹ درصدی به مشتری پرداخت می‌شود و البته اگر او از ادامه همکاری منصرف شود میزان سود ۱۶ درصد خواهد بود. عنوان این سود، سود مشارکت است اما ماهیانه و منظم نیست و به صورت یکجا هنگام تحویل خودرو محاسبه می‌شود. نکاتی که در مورد این قراردادها به نظر می‌رسد به شرح ذیل می‌باشد:

الف- در بیع سلم هنگامی که مبیع کلی در ذمه است و در مجلس حاضر نیست، بایع باید هنگام عقد، نوع و وصف آنرا روشن کند تا جهالتی حاصل نشود. در قرارداد فوق‌الذکر که مبیع یک دستگاه خودرو سواری پژو ۲۰۶ است، نوع مسلم فیه مشخص است اما وصف آن خیر. رنگ خودرو و لوازم و امکانات جانبی آن از جمله اوصافی هستند که با تفاوت آنها قیمت نیز به نحو مشخصی فرق می‌کند لذا باید آنها را از اوصاف لازم‌الذکر به حساب آورد که در صورت عدم ذکر آنها بیع غری خواهد شد. در حالیکه این اوصاف در قرارداد ذکر نمی‌شوند، بلکه تنها هنگام تحویل خودرو رنگ و برخی از لوازم جانبی ماشین بر اساس خواست مشتری معین خواهد شد.

ب- در جواب این پرسش مبلغ نقدی که در ابتدا پرداخت می‌شود چه عنوانی دارد؟ آیا تمام یا بعضی ثمن است؟ می‌توان چنین پاسخ داد؛ نمی‌توان گفت این مبلغ ثمن است چرا که طبق این قرارداد ثمن هنگام تحویل معین خواهد شد. لذا هنگام عقد، مقدار ثمن معامله معلوم نیست. از طرف دیگر اگر قول مشهور فقها مبنی بر لزوم قبض ثمن فی المجلس را به عنوان شرط صحت بیع سلف بپذیریم، آنچه در قرارداد ذکر شده باید تمام ثمن باشد. و اگر بگوییم این مبلغ بعضی ثمن است، لذا بر اساس قول فقها سلف نسبت به میزان پرداختی صحیح و نسبت به مابقی باطل خواهد بود. از طرفی این اشکال پیش می‌آید که اگر مقداری از ثمن که پرداخت شده به ملکیت بایع درآمده، پرداخت سود ۱۹ درصدی چه معنایی دارد؟ اگر برای توجیه این سود بگوییم وجه پرداختی ثمن نیست بلکه در ملک مشتری است در صحت بیع سلف مشکل پیش می‌آید؛ زیرا از مقدمات بیع سلف، قبض ثمن در مجلس عقد است.

ج- از جمله شرایط بیع سلف که مشهور فقها به آن قائلند عبارت است از اجل معین و مضمون از زیاده و نقصان؛ در حالی که در قراردادهای فروش خودرو، به طور مثال سه ماه اول یا آخر سال به عنوان زمان تحویل ذکر شده است نه تاریخ معین و دقیق. زمان در این قرارداد دقیق نیست هر چند طرفین بر آن توافق کنند. به خصوص اینکه زمان تحویل گرفتن خودرو نیز می‌تواند برای مشتری دارای اهمیت باشد زیرا در سهولت فروش و میزان قیمت آن مؤثر است.

باید گفت، در قانون مدنی ایران در مورد بیع سلف سخنی به میان نیامده است. البته برای صحت آن می‌توان به ماده ۱۰ قانون مدنی در مورد قرارداد های خصوصی، استناد نمود اما با توجه به گستردگی این بحث در فقه، تدوین قوانینی منسجم در این مورد برای پیروی و خروج از سردرگمی معاملات پیش‌فروش لازم به نظر می‌رسد.

منابع

۱. ابن ادریس حلی، محمد(۱۴۱۱)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: جامعه المدرسین
۲. ابن منظور، محمد(۱۴۰۸)، لسان العرب، داراحیاء التراث العربی، بیروت
۳. امامی، حسن(۱۳۸۶)، حقوق مدنی، تهران: انتشارات اسلامی
۴. بحرانی، یوسف بن احمد(۱۳۶۳)، الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، قم: انتشارات نشر اسلامی
۵. الجزری، مبارک بن محمد(ابن الاثیر) (۱۴۲۳)، النهایه فی غریب الحدیث والاثیر، دارالمعرفه، بیروت
۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر(۱۳۹۴)، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش
۷. حلی(علامه)، حسن بن یوسف بن علی بن مطهر(۱۴۱۶)، مختلف الشیعه، قم: مکتب الاعلام اسلامی
۸. خوانساری، سیداحمد(۱۳۶۴)، جامع المدارک فی شرح مختصرالنافع، قم: مؤسسه اسماعیلیان
۹. رحمانی منشادی، مهدی(۱۳۸۸)، بیع سلف در فقه و حقوق موضوعه، جزوه‌ی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه تهران
۱۰. الزبیدی، محمد مرتضی(۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهرالقاموس، بیروت: دارالفکر
۱۱. شعاریان ستاری، ابراهیم(۱۳۷۶)، مبنای فقهی - حقوقی قراردادهای پیش فروش خودرو، جغرافیا و برنامه ریزی، شماره ۵
۱۲. شهیدثانی، زین الدین بن نور الدین علی بن احمد عاملی(۱۴۲۵)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، ج ۴، قم: انتشارات پیام نوآور لطفی، اسدالله(۱۳۸۱)، ترجمه مباحث حقوقی شرح لمعه، تهران: انتشارات مجد
۱۳. صادقی، محمد(۱۳۹۵)، بیع سلم در مذاهب اسلامی، فصلنامه‌ی مطالعات فقهی و فلسفی، سال پنجم، شماره ۱۸
۱۴. طباطبایی، علی بن محمد بن ابی معاذ حائری(صاحب ریاض)(۱۴۱۸)؛ ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل، مصحح: محمد بهره مند، محسن قدیری، کریم انصاری، علی مروراید، موسسه آل البیت علیه السلام، صاحب ریاض، برگرفته از نرم افزار جامع فقه اهل البیت
۱۵. الطریحی، فخرالدین(۱۳۶۵)، مجمع البحرین، تهران: انتشارات مرتضوی
۱۶. قمی، میرزاابوالقاسم(۱۳۷۹)، جامع الشتات، تهران: انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی
۱۷. کاتوزیان، ناصر(۱۳۹۴ الف)، حقوق مدنی(دوره عقود معین)، تهران: گنج دانش
۱۸. کاتوزیان، ناصر(۱۳۹۴ ب)، قواعد عمومی قراردادها، تهران: گنج دانش
۱۹. گواهی، زهرا؛ واله، مجید(۱۳۹۲)، بررسی راهکارهای فقهی و حقوقی معاملات پیش فروش، دو فصلنامه «پژوهش‌های مالیه اسلامی»، سال اول، شماره اول
۲۰. نجفی، محمدحسن(۱۴۰۴)، جواهرالکلام، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی